

به نام خدا

منیره سالاری:

با درود خدمت همکاران و اساتید گرامی با کارگاه درس پنجم فنون دوازدهم در خدمت بزرگواران هستم. درس پنجم مختص اختیارات زبانی است. در سال دهم و یازدهم دانش آموزان بارها و بارها به ابیاتی برخورد کردند که علامت هجاها با هم یکسان نبوده و برایشان شک و شبهه به وجود آمده و همه ی ما آن را به سال دوازدهم موکول کرده و از آن با اختیار شاعری یاد کرده ایم.

مسئله ی مهم در تدریس این درس آن است که چگونه و با چه روشی این اختیارات برای دانش آموزان توضیح داده شود تا ملکه ذهنشان شود؟ سوالاتی که اکثر دانش آموزان میپرسند از این دست است: ۱. چه موقع تشخیص دهیم که همزه حذف شود؟ ۲. اگر علامت دو هجای متقابل متفاوت است از کجا بفهمیم هجای کوتاه را باید بلند کرد یا هجای بلند را کوتاه؟ و از این دست سوالات ..... از همکاران گرامی تمنا می کنم روش و راهکار خود و چگونگی ایجاد انگیزه در این درس را بفرمایند.

بانو زهرا رئیسی:

فکر میکنم وقتی دانش آموزان با اوزان آشنا باشند و رکن ها را درست جدا کنند راحت تر میتونند اختیارات را پیدا کنند و بفهمند

بانو افضلی:

درودتان بهترین راهکار تشخیص این موارد چند بار خوانش بیت. که وزن بیت با حذف همزه جور درمیاد یا بدون حرف همزه مثلا در این /درین

منیره سالاری:

احسن نشانه های هجایی و رکن ها اگر بتوانند خوب تشخیص دهند به وجود اختیار در بیت پی می برند.

بانو سیما کنفی:

سلام تشخیص اختیارات شاعری وابسته به تشخیص وزن است ابتدا دانش آموز باید وزن را تشخیص دهد. بهترین راه سمعی و یا انگشتی است. چهار انگشت برای تشخیص به کار گرفته می شود برای اختیار زبانی بهترین شیوه انگشتی است.

منیره سالاری:

احسنت بانو افضلی. بهترین و موثرترین راه خوانش و خوانش و خوانش است

بانو زهرا رئیسی:

پس دروس یازدهم باید کامل ملکه ذهنشان شده باشه

بانو افضلی:

یا بدانند و در کلمات تک هجایی همیشه بلند است اما در حالت اضاف کوتاه مانند بوو جو همیشه بلند اما سوی او سو کوتاه تلفظ میشه

منیره سالاری:

احسنت البته بعد از درس پنجم این موارد برایشان حل میشود

بانو حسینی:

البته دوستان امسال نام خوشه های هجایی به نشانه های هجایی تغییر کرده

منیره سالاری:

پس بهترین روش همان روش سماعی و خوانش خوب و درست بیت است که با آن می توان به وجود اختیار در بیت پی برد

در تعیین وزن به سبب رعایت تساوی هجاهای کوتاه و بلند اصولا هیچ مشکلی در تطابق دو مصرع یک بیت وجود ندارد اما گاهی با هجاکردن دو مصرع اختلافاتی در عدم یکسانی علامت دو هجای متقابل کاملا نمود پیدا می کند که موجب اختلاف وزن دو مصرع می شود بنابراین ناگزیریم تغییراتی در تلفظ یا وزن کلمات ایجاد کنیم تا وزنی مناسب و هماهنگ بدست آید. تغییرات در تلفظ را اختیارات زبانی و تغییرات در وزن را اختیارات وزنی مینامیم

بانو افضلی:

درود اتفاقا کلمه ی «بهجت انگیز» هم در سوال کنکور ۹۴ بود که با احتساب همزه بود

منیره سالاری:

دقیقا بانو مهم این است که خوانش دانش آموز درست باشد

بانو مقصودلو: درود بر شما احتراماً واژه‌ی بهجت انگیز در حیطه‌ی شمارش واج با تاکید بر شمارش همزه‌ی میانی مورد پرسش قرار گرفته بود ولی در عروض و تقطیع همزه‌اش محذوف است بیشتر

بانو افضلی: سلام و درودتان استاد گرامی برای وزن کاملاً درسته اما اختیار در بیت و با خوانش بهتر میشود

بانو مقصودلو: بله هجای مقابل دقیقاً مشخص میکنه همزه حذف میشه یا نه که بیشتر خوانش با حذف همزه است و به این شکل روانتر

بانو سیما کنفی:

در غم ما . روزها بی گاه شد

بدون توجه به وزن و خوانش ممکنه رکن اول رو مفتعلن بخونیم.

جناب روستایی: سلام و عرض ادب

من فکر می‌کنم بهتر که کلمات روزمره‌ای که دانش آموزان با آنها سر و کار دارند راهکار خوبی جهت یادگیری آغازین وزن‌ها باشد به عنوان از دانش آموزی که طرفدار تیم ابی یا قرمز است بخواهیم وزن واژه‌ی تیم مورد علاقه‌اش را بگوید و با اینگونه کلمات وزن‌ها را ملکه‌ی ذهن نماییم

منیره سالاری: درود استاد راهکار خوبی است در شناخت وزن اما نه در تدریس اختیارات.

بانو سیما کنفی:

به گمانم بهترین شیوه‌ی یاد دهی اختیارات زبانی ، تقطیع و بررسی وزن اشعار درسهای فارسی حین تدریس در قلمروها است.

جناب روستایی:

وقتی که با کلمات و وزن واژه‌ها خوب سازگاری پیدا کردند به صورت سماعی تاحدی وزن‌ها را تشخیص می‌دهند و به دردمرخی خیلی جدی نمی‌افتند و راحت‌تر می‌توانند اختیارات را پیدا کنند.

منیره سالاری: **اختیارات شاعری؛ اختیار زبانی**

وزن اشعار فارسی دارای نظم‌ی دقیق و منظم است که این نظم از تساوی هجاهای مصرعها حاصل میشود. اما گاه در نگاه اول در تقطیع هجاهای یک بیت یک یا چند هجا دارای نظم نیستند که شاعر مجاز است بر طبق قواعد عروض تغییراتی در ساختمان کلمه یا در زنجیره‌ی وزن وارد آورد تا از تنگنای وزن برهد.

اختیارات شاعری به دو دسته‌ی اختیارات زبانی و اختیارات وزنی تقسیم می‌شود که در این کارگاه به اختیارات زبانی پرداخته می‌شود. اختیارات زبانی تنها تسهیلاتی را در تلفظ برای شاعر فراهم می‌سازد تا به ضرورت وزن از آن استفاده کند بدون آن که موجب تغییری در وزن شود. دکتر شمسیا از اختیارات زبانی به عنوان "ضرورات" یاد می‌کند و آن را تغییراتی می‌داند که به مقتضای وزن (طرح معینی از توالی هجاهای) در کمیت هجاهای (یا مصوتها) ایجاد می‌شود. عدم توجه به ضرورات باعث می‌شود که تقطیع ما درست نباشد و به وزن اصلی دست نیابیم (شمسیا، عروض و قافیه: ۳۵)

اختیارات زبانی به دو دسته تقسیم میشوند:

الف. امکان حذف همزه

این رخداد آوایی که مختص شعر نیست بلکه در گفتارهای روزمره نیز کاربرد فراوانی دارد آن است که شاعر به ضرورت وزن گاه همزه را حذف و گاه آن را حذف نمی‌کند. این که همزه کجا حذف شود و کجا حذف نمی‌شود قاعده‌ی ثابتی ندارد و عروضدان باید مثل یک دستگاه فتوگراف تلفظ صحیح را ثبت کند. (همان: ۳۷) در زبان فارسی اگر قبل از همزه‌ی آغاز هجا، حرف صامتی بیاید، همزه را می‌توان حذف کرد. مانند بیت "اگر پای در دامن آری چو کوه // سرت ز آسمان بگذرد در شکوه"

در مصرع اول حذف همزه صورت گرفته و دامناری خوانده می‌شود و در هجای سوم مصرع دوم زاسمان خوانده میشود.

یا در بیت "کنون که پیر مغانم به چهره نگشاید // چه غم کسی در مسجد نبسته است به رویم"

که در مصرع دوم "نبسته است" به صورت "نبستست" خوانده می‌شود. در مثالهای ذکر شده شاعر برای همسان کردن هجاهای ناهمسان از اختیار حذف همزه استفاده کرده است.

بانو سیما کنفی:

در رفتن / جان از بدن / گویند هر / نوعی سخن

در رکن اول ، هجای چهارم اختیار زبانی به کار رفته....

در رکن دوم حذف همزه

منیره سالاری:

ب. تغییر کمیت مصوتها: گاه شاعر به ضرورت می تواند مصوت کوتاه را بلند یا مصوت بلند را کوتاه کند.

۱. بلند تلفظ کردن مصوتهای کوتاه: انواع این مصوتهها را به صورت زیر می توان لیست کرد:

الف: کسره ی اضافه: مانند

" شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل // کجا دانند حال ما سبکباران ساحلها "

که در این بیت کسره ی پایان کلمه شب، بیم و حال باید بلند تلفظ شود. در واقع شاعر به ضرورت وزن " شبی تاریک و بیمی موج و گردابی چنین هایل // کجا دانند حالی ما سبکباران ساحلها " در نظر گرفته است تا از تنگنای وزن برهد.

ب: مصوت کوتاه پایان کلمه: مانند بیت: " تو کجایی تا شوم من چاکرت // چارقت دوزم کنم شانه سرت " که در هجای اول ت با مصوت کوتاه ضمه باید کوتاه باشد اما به ضرورت وزن در مصرع متناظر خود در مقابل " چا " باید بلند تلفظ شود.

ج: واو عطف: مانند:

" مرا در منزل جانان چه امن و عیش چون هر دم // جرس فریاد می دارد که بر بندید محملها "

در مصرع اول امن و باید به صورت امند خوانده شود.

د. مصوت کوتاه فتحه که بسیار کم و نادر است و تنها در کلمه ی نه اتفاق می افتد مانند بیت " نه سبو پیدا در این حالت نه آب // خوش ببین و الله اعلم بالصواب " که در هجای اول هجای کوتاه ن باید بلند تلفظ شود.

بانو افضلی:

مانند جا، « نز »، ب، دن

بانو سیما کنفی:

در مصرع نهان گشت آیین فرزندگان... شرایط حذف همزه هست ولی به ضرورت وزن حذف همزه نداریم.

منیره سالاری:

بله بانو. شاعر از ذخیره زبانی امکان حذف یا عدم حذف همزه استفاده میکند

بانو افضلی:

کلا مصوت های کوتاه ضمه/کسره/ن مفتوح هر گاه در مقابلشان هجای بلندی باشد شاعر اختیار دارد به ضرورت وزن این ها را کشیده تلفظ کند تا بلند محسوب شوند.

منیره سالاری:

در بین مواردی که در بلند شدن مصوت کوتاه لیست شده است مصوت از همه کمیابتر است اگر دوستان ارجمند بییتی در خاطر دارند بفرمایند

بانو افضلی: خیلی نادره خانم سالاری عزیز شما ادامه بفرمایید انشاءالله همکاران پیدا نمودند بیان خواهند نمود.

منیره سالاری:

در ادامه ی درس پنجم باید به دو تبصره اشاره کرد که روند تدریس را کامل می کند: اول آن که مصوت بلند «و» تنها در کلمه ی سو به شرط آن که در حالت اضاف باشد می تواند کوتاه شود و در دیگر کلمات تک هجایی مانند مو، جو و ... کوتاه نمی شود. تبصره دوم آن که اگر مصوت بلندی در میان کلمه ای ساده یا کلمه ای با پسوند یا پیشوند یا ضمیر متصل باشد همیشه کوتاه است. کلماتی چون پیاز، بیا، عامیانه و.... مانند بیت " به مژگان سیه کردی هزاران رخنه در دینم // بیا کز چشم بیمارت هزاران درد برچینم " که سیه و بیا به صورت س یه و ب یا باید ر نظر گرفته شود.

بانو افضلی:

بسیار عالی حرف ی در این کلمات بیا، روحانیون، مصوت نیست، صامته درسته بانو سالاری عزیز؟

منیره سالاری: دقیقا همانگونه است که شما فرمودید بانو افضلی

منیره ه سالاری: مثال برای سوازشاهنامه ی فردوسی:

سوی لشکر آفریدون شدند // زنیرونک ضحاک بیرون شدند

بانو افضلی:

سو کوتاه تلفظ میشود

منیره سالاری:

بله سو در حالت اضافه کوتاه میشود در دیگر کلمات تک هجایی این اتفاق نمی افتد و هیچگاه کوتاه نمیشود

بانو افضلی:

مانند: بو، جو، رو

منیره سالاری:

سو در بیت ذکر شده در تقابل « ز » مصرع دوم کوتاه است

منیره سالاری: دوستان جان در بیت "

ای دیو سپید پای در بند // ای گنبد گیتی ای دماوند" چه اختیار زبانی میبینید؟

بانو افضلی:

وزن بیت مفعول مفاعلن فعولن

منیره سالاری:

احسنت وزن رو درست فرمودید. اختیار زبانی؟

بانو افضلی:

تی ت خونده همیشه وحذف همزی : تی یی دماوند

بانو مقصودلو:

امکان حذف همزه گنبد گیتی ای دماوند

منیره سالاری: احسنت بر بانو افضلی و بانو مقصودلو

اختیار زبانی کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند تی و حذف همزه

استاد یس کرد:

سلام

اختیار وزنی در پایان مصراع: هجای کشیده = هجای بلند

اختیار زبانی: کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند "ی"

گی / تی / یی

گی / ت / یی

منیره سالاری:

بیتی جالب برای دو اختیار زبانی

استاد یس کرد:

در "یی" هم حذف همزه بکار رفته

پاسخ خودارزیابی‌های درس ۵:

۱. مصوت بلند ی در چه صورت همیشه کوتاه و مصوت بلند و در چه صورت همیشه بلند است؟

مصوت بلند "ی" اگر در میان کلمات ساده با پوشوند یا پسوند یا ضمیر متصل مانند بیا، روحانیون باشد همیشه کوتاه تلفظ میشود و باید به صورت ب/یا و رو/حا/ن/یون تقطیع شود
مصوت "و" در میان کلمات تک هجایی مانند مو، بو همیشه بلند است اما تنها سو در حالت اضافه ممکن است کوتاه شود.

۲. تقطیع مثالهای زیر، به صورتی که بین دو هلال تقطیع شده است، با کدام اختیارات شاعری مطابقت دارد؟

جادویی: این اختیار در هجای دوم رخ داده. تغییر کمیت مصوتها، کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند // ساقی ما: در هجای دوم تغییر کمیت مصوتها، کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند // آهوی دشت: در هجای دوم تغییر کمیت مصوتها، کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند // درخت دوستی: در هجای سوم تغییر کمیت مصوتها، بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه // سوی من: در هجای اول تغییر کمیت مصوتها، بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه // بهانه: در هجای پایانی تغییر کمیت مصوتها، بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه // تو گفتم: در هجای اول تغییر کمیت مصوتها، بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه // شب و روز: در هجای دوم تغییر کمیت مصوتها، بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه

۳. پس از تقطیع هجایی ابیات زیر، هجاهای دو مصراع بیت را مقایسه کنید و اگر اختلافی هست، تعیین کنید شاعر از کدام اختیار زبانی بهره برده است؟

بشتاب که جای چاره‌سازی است

الف) گفت: ای پسر این نه جای بازی است

گف تی پ س رین ن ج ا ی با زیست
 بش تا ب ک ج ا ی چا ر سا زیست
 _ _ U _ U _ U U _ _

در هجای دوم و و پنجم مصرع اول امکان حذف همزه

وزن: مفعول مفاعیلن فعولن

(ب) فریاد که در رهگذر آدم خاکی بس دانه فشاندند و بسی دام تنیدند

فر یا د ک در ره گ ز ر آ د م خا کی
 بس دا ن ف شان دن د ب سی دا م ت نی دند
 _ _ U U _ _ U U _ _

در هجای نهم مصرع اول بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه

وزن: مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن (یا مستفعل مستفعل مستفعل فع لن)

(پ) ما زنده به آنیم که آرام نگیریم موجیم که آسودگی ما عدم ماست

ما زن د ب آ نی م ک آ را م ن گی ریم
 مو جی م ک آ سو د گی ی ما ع د م ماست
 _ _ U U _ _ U U _ _

در هجای هشتم مصرع دوم کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند و در هجاهای نهم و سیزده مصرع دوم بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه

وزن: مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن (یا مستفعل مستفعل مستفعل فع لن)

(ت) بر همه اهل جهان سید و سرور علی است در ره دین خدا هادی و رهبر علی است

بر ه م اه ل ج هان سی ی د سر ور ع لیست
 در ر ه دی ن خ دا ها دی ی ره بر ع لیست
 _ U _ _ U U _ _ U U _ _

در هجای پنجم مصرع اول و دوم بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه. در هجای نهم مصرع دوم کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند.

وزن: مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن

ث) ز دو دیده خون فشانم ز غمت شب جدایی چه کنم که هست اینها گل باغ آشنایی

ز د دی د خون ف شا نم ز غ مت ش ب ج دا یی
چ ک نم ک هس ت این ها گ ل با غ آ ش نا یی
- U - U - U - U - U - U - U - U - U - U - U - U

در هجای سیزده مصرع اول بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه

وزن: فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن

ج) تفرّج کنان در هوا و هوس گذشتیم بر خاک بسیار کس

ت فر رج ک نان در ه وا و ه وس
گ دش تی م بر خا ک بس یا ر کس
- U - U - U - U - U - U - U - U - U - U - U - U

در هجای نهم مصرع اول بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه

وزن: فعولن فعولن فعولن فعل

چ) من نمیگویم زیان کن یا به فکر سود باش ای ز فرصت بیخبر در هر چه هستی، زود باش

من ن می گو یم ز یان کن یا ب فک ر سو د باش
ای ز فر صت بی خ بر در هر چ هس تی زو د باش
- U - U - U - U - U - U - U - U - U - U - U - U

در هجای دوازده مصرع اول بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه

وزن: فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ح) بیچارگی ورا چو دیدند در چاره‌گری زبان کشیدند

بی چا ر گ ی و را چ دی دند

در چا ر گ ری ز بان ک شی دند

- - U - U - U U - -

در هجای چهارم مصرع اول کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند(گی باید گ شود)

وزن: مفعول مفاعلهن فعولن

خ) خلد گر به پا خاری، آسان برآید چه سازم به خاری که در دل نشیند؟

خ لد گر ب پا خا ری / یا سان ب را ید

چ سا زم ب خا ری ک در دل ن شی ند

- - U - - U - - U - -

در هجای در هجای هفتم مصرع اول کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند. در هجای یازدهم امکان حذف همزه.

وزن: فعولن فعولن فعولن فعولن

د) همه برگ بودن همی ساختی به تدبیر رفتن نپرداختی

ه م بر گ بو دن ه می سا خ تی

ب تد بی ر رف تن ن پر دا خ تی

- - U - - U - - U - -

در هجای دوم مصرع اول بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه

وزن: فعولن فعولن فعولن فعل

ذ) آمد سوی کعبه سینه پر جوش چون کعبه نهاد حلقه در گوش

آ مد سو ی کع ب سی ن پر جوش

چن کع ب ن ها د حل ق در گوش

- - U U - U U - -

در هجای سوم مصرع اول کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند سو

وزن: مفعول مفاعلهن فعولن

ر) سوی چاره گشتم ز بیچارگی   ندادم بدو سر به یکبارگی

سو	ی	چا	ر	گش	تم	ز	بی	چا	ر	گی
ن	دا	دم	ب	دو	سر	ب	یک	با	ر	گی
U	-	-	U	-	-	U	-	-	U	-

در هجای اول مصرع اول کوتاه تلفظ کردن مصوت بلند سو

وزن: فعولن فعولن فعولن فعل

ز) نکوهش مکن چرخ نیلوفری را   برون کن ز سر باد و خیره سری را

ن	کو	هش	م	کن	چرخ	نی	لو	ف	ری	را
ب	رون	کن	ز	سر	با	د	خی	ر	س	ری
U	-	-	U	-	-	U	-	-	U	-

در هجای نهم مصرع دوم بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه

وزن: فعولن فعولن فعولن فعولن

۴. شعر اخوان ثالث را از نظر سطح ادبی بررسی نمایید.

قالب شعر: نو نیمایی وزن: مفاعیلن بحر هزج

به‌سان رهنوردانی که در افسانه‌ها گویند،   تشبیه مسافر به رهنوردان

گرفته کوله بار زاد ره بر دوش   کوله بار و زاد ره: مراعات نظیر

فشرده چوبدست خیزران در مشت

گهی پرگویی و گه خاموش   پرگویی و خاموش: تضاد

در آن مهگون فضای خلوت افسانگی‌شان راه میپویند .   تشبیه فضای خلوت افسانه به ماه

ما هم راه خود را میکنیم آغاز

سه ره پیداست

نوشته بر سر هر یک به سنگ اندر

حدیثی کش نمیخوانی بر آن دیگر

نخستین: راه نوش و راحت و شادی

به ننگ آغشته؛ اما رو به شهر و باغ و آبادی

دو دیگر: راه نیمش ننگ، نیمش نام

اگر سر بر کنی، غوغا و گر دم در کشی، آرام

خاموش ماندن و سکوت

سه دیگر: راه بی برگشت بی فرجام

من اینجا بس دلم تنگ است

و هر سازی که میبینم، بدآهنگ است

بیا ره توشه برداریم

قدم در راه بی برگشت بگذاریم

ببینیم آسمان هر کجا آیا همین رنگ است؟

راه نوش و راحت و شادی: مراعات نظیر

شهر و باغ و آبادی: مراعات نظیر

نیمش: واژه آرایه // نام و ننگ: تضاد

سر بر کنی کنایه از قیام کردن و نافرمانی. دم بر کشی کنایه از

دل تنگی: کنایه از غمگین بودن

ساز و آهنگ: مراعات نظیر

راه بی برگشت: پارادوکس

ارسال المثل: آسمان هر کجا همین رنگ است. واج آرایه «م». «ن»